

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ISSN 2663-4414 (Print)
ISSN 2709 – 0762 (E-Print)

MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BEYNƏLXALQ ELMI JURNAL

**AZƏRBAYCAN-ÖZBƏK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ
XÜSUSİ BURAXILIŞ**

**COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
SPECIAL ISSUE**

BAKİ – 2020, № 1

Yevgeni Bertelsin Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsinə töhfəsi

Yelena Teyer

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: helena.teer@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8458-918X>

Annotasiya. Məqalədə görkəmli şair və dövlət xadimi Əlişir Nəvai yaradıcılığının tədqiqi problemləri araşdırılmışdır. Əlişir Nəvai XV əsr böyük türk şairidir. O, başlıca əsərlərini çağatay ədəbi dilində yazmış və bununla da doğma dilin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Sovet şərqşünası Yevgeni Eduardoviç Bertels Nəvai yaradıcılığının əsas tədqiqatçılarından biridir. Görkəmli sovet şərqşünası olan Y.E.Bertelsin elmi fəaliyyəti bir çox fars və türk şairlərinin həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi ilə bağlıdır. O, Nəvai yaradıcılığı ilə 40 il məşğul olmuş, şair haqqında böyük monoqrafiya və çoxlu sayda məqalələr yazmış, görkəmli özbək mütəfəkkirinin tamamilə orijinal, özünəməxsus yaradıcılığa sahib olduğunu bildirən ilk Avropa alimlərindən olmuşdur. Ölümündən sonra alimin bütün əsərləri nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: Nəvai, Bertels, rus şərqşünaslığı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.164>

Məqaləyə istinad: Teyer Y. (2020) *Yevgeni Eduardoviç Bertelsin Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsinə töhfəsi*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 118-122

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.06.2020; qəbul edilib – 09.06.2020

Yevgeny Bertels' contribution to the study of Alisher Navoi's work

Yelena Teyer

Doctor of Philosophy in Philology, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: helena.teer@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8458-918X>

Abstract. The article deals with the problem of studying the work of the outstanding poet and statesman Alisher Navoi. Alisher Navoi is a great Turkic poet of the XV century. He wrote his main works in the literary Chagatai language, on the development of which he had a great influence. The Soviet Orientalist Yevgeny Eduardovich Bertels was one of the leading researchers of Navoi's art. E.E.Bertels was a prominent Soviet Orientalist. His scientific activity is connected with the study of the life and work of many Persian and Turkic poets. He was engaged in Navoi's creative work for 40 years. He wrote a large monograph and many articles on Navoi. One of the first European scientists declared that this prominent Turkic poet's work was completely original and not imitative. After his death, all of his works were published.

Keywords: Navoi, Bertels, Russian Oriental studies, Azerbaijani literary studies, comparative literary criticism

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.164>

To cite this article: Teer E. (2020) *Yevgeny Eduardovich Bertels' contribution to the study of Alisher Navoi's work*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 118-122

Article history: received – 03.06.2020; accepted – 09.06.2020

Giriş / Introduction

Böyük özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin ədəbi irsi olduqca zəngindir. Onun 3150 qəzəli çox geniş yayılmışdır. Şairin yaradıcılığının zirvəsi beş epik poemadan – “Heyrətül-əbrar”, “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Səbəy Səyyarə”, “Səddi-İskəndər” məsnəvilərindən ibarət olan məşhur “Xəmsə”sidir. “Lisanüt-teyr” alleqorik poeması və “Məhbubil-qulub” fəlsəfi-alleqorik risaləsi də bu günümüzədək Türk ədəbiyyatı tarixində eyni mövzuda yazılmış bədii nümunələrin şah əsərlərindən hesab olunur. Nəvai həmçinin fars və türk dillərinin müqayisəsinə, çağıtay dilinin bədii-mədəni dəyərlərinin əsaslandırılmasına həsr olunmuş “Mühakimətül-lüğəteyn”, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və şeir sənəti məsələlərinin tədqiqindən bəhs edən əsərlərin də müəllifidir.

Əsas hissə / Main Part

“Mühakimətül-lüğəteyn” Nəvainin vəfatından əvvəl yazdığı sonuncu əsəridir. Şair bu əsərində uzun illər boyunca ana dili uğrunda apardığı mübarizəsini və bu xüsusda yazdığı əsərləri ümumiləşdirmiş, türk dilinin bütün zənginliyini, incə və zərifliyini isbat etmişdir. O yazırdı: “Zənnimcə, mən türk xalqının ləyaqətli oğulları qarşısında böyük həqiqəti təsdiq etdim və onlar öz dillərinin və onun ifadə vasitələrinin əsl gücünü, türk sözlərinin əsrarəngiz keyfiyyətlərini dərk edərək, farsca şeir yazanlar tərəfindən dillərinə və danışq tərzlərinə qarşı etinasızcasına edilən hücumlardan xilas oldular” [1, s.14].

Əlişir Nəvai həmçinin bioqrafik və tarixi əsərlərin də müəllifidir. Şairin müəlliminə həsr etdiyi “Xəmsətül-mütəhəyirin”, müasirlərinin əsərlərindən ibarət “Məcalisün-Nəfais” təzkirəsi, “Mülük-ül əcəm” (“İran şahlarının tarixi”) və “Tarixi-ənbiya və hükəma” (“Peyğəmbərlərin və müdriklərin tarixi”) bu silsiləyəndir.

Nəvainin əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Onlar Yer kürəsinin istənilən guşəsində hər zaman oxucularda maraq və heyrət doğurmuşdur. Şairin əlyazmaları dünyanın bir çox kitabxanalarında qorunub saxlanılır. Bir çox ölkələrin şərqşünasları görkəmli şairin həyat və yaradıcılığını böyük ruh yüksəkliyi ilə araşdırmış və araşdırmaqda da davam edirlər. Onların arasında Azərbaycan, Özbəkistan, Türkiyə, İngiltərə və ABŞ-ın görkəmli şərqşünaslarının adları da vardır: H.Arashlı, X.Zarifov, M.Köprülü, A.Hikmət, E.Braun, L.Eliot və başqaları.

Rusiyada Nəvainin öyrənilməsi XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Daha çox məşhur əsərlər sırasında İ.N.Berezinin “Türkiyə ədəbiyyatı müntəxəbatı”nı göstərmək olar. Həmçinin M.Nikitskinin 1856-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş “Əmir Nizaməddin Əlişir - ədəbiyyat və dövlət xadimi kimi” əsərində Nəvainin bir qələm ustası və dövlət xadimi kimi şəxsiyyəti təqdim və təhlil edilmişdir. XX əsrdə Bartold Nəvai haqqında “Mir Əlişir və siyasi həyat” adlı böyük bir əsər yazmışdır. Y.E.Bertels sözügedən əsəri o dövrün “böyük nailiyyəti” [2, s.67] adlandırmışdır. Əsərdə dahi şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı faktlar verilsə də, yaradıcılığı tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Və qeyd etmək lazımdır ki, Y.E.Bertels Nəvainin tərcümeyi-halını yazarkən məhz bu əsərə istinad etmişdir.

Dünya şöhrətli alim Yevgeni Eduardoviç Bertels (1890-1957) sovet dövrünün görkəmli şərq-şünaslarından biri olmuşdur. İxtisasca iranşünas və türkoloq olan Y.E.Bertels 1920-ci ildə Petroqrad Universitetinin Şərq fakültəsini İran filologiyası ixtisası üzrə bitirmişdir. 1939-cu ildə o, artıq Leningrad Dövlət Universitetinin professoru və SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü idi. 1944-cü ildə isə İran, 1955-cü ildə Türkmənistan Elmlər Akademiyalarının müxbir üzvü olmuşdur. Elə həmin ildə – 1955-ci ildə Dəməşqdə Ərəb Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Alim “Ədəbiyyat ensiklopediyası” və “İslam ensiklopediyası”nın birinci nəşrinin müəlliflərindən biridir.

Y.Bertelsin Klassik Şərq ədəbiyyatının öyrənilməsindəki xidmətlərini qiymətləndirmək olduqca çətinidir. Demək olar, təxminən qırx il ərzində o, özünün elmi fəaliyyəti ilə Şərq poeziyasının Firdovsi, Rudəki, Nizami Gəncəvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Füzuli və başqaları kimi korifey sənətkarların yaradıcılığını inadla və incəliklərinə qədər araşdırmış və təbliğ etmişdir. Dərin ensiklopedik biliyi və tədqiq olunan problemə müqayisəli təhlil metodu ilə peşəkar elmi yanaşma əsasında alim bu dahilərin özünəməxsus orijinal cəhətlərini və böyük şairlik məharətlərini əsaslı dəlillərlə sübuta yetirmişdir.

Y.E.Bertels Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai poemalarının orijinal mətnlərinin bərpası üçün olduqca böyük mətnşünaslıq işləri aparmış, “Xəmsə”nin elmi-tənqidi mətninin tərtibi istiqamətində hərtərəfli elmi-hazırlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

Alimin elmi maraqları yalnız əlyazmaların mətninin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamışdır. Halbuki elə təkcə bu işin özü də elmə çox böyük töhfələr vermək üçün tamamilə kifayət idi.

Onun elmi tədqiqatlarının dairəsinə həmçinin Sufizm və sufi ədəbiyyat, Orta Asiyanın farsdilli ədəbiyyatı, Şərq xalqlarının qarşılıqlı mədəni və ədəbi əlaqələri kimi problemlər də cəlb edilmişdi.

Y.Bertels fars və türk dillərində yazıb-yaradan bir çox görkəmli müəlliflərin yaradıcılıqlarını müqayisə edərək onların hər birinin coğrafi və tarixi inkişafın fərqli xüsusiyyətləri ilə əsaslandırılmış özünəməxsusluğunu əyani şəkildə göstərmişdir. Alim yazırdı: “Fars ədəbiyyatının ayrı-ayrı hissələri arasında olduqca sıx əlaqələr olsa da, onu heç bir halda bütün coğrafi və xronoloji inkişafı müddətində tamamilə yekcins bir hadisə kimi araşdırmaq olmaz” [3, s.202].

Y.E.Bertels Nəvainin yaradıcılığına, özünün də dediyi kimi, qədim özbək dilindəki əlyazmalarla məşğul olarkən müraciət etmişdir. “Qalın qara üzlüklü, böyük formatlı, – deyə o xatırlayır, – kifayət qədər aydın, lakin səliqəsiz xətlə yazılmış əlyazma indiki kimi yadımdadır. Bu əlyazmasında həyatımda ilk dəfə Nəvainin “Lisanüt-teyr” əsərini tapdım” [2, s.450].

Bundan əlavə, alim Nəvainin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olarkən şairin insanpərvərliyinə, yumşaq, “səciyyəvi türk yumoruna” [2, s.450] valeh olur. O, özü üçün bir həqiqəti kəşf edir ki, Nəvaini, yalnız məsnəvilərin məzmunu ilə tanış olmadan, sadəcə, fəsillərin adlarını oxuyan kəs tərcüməçi adlandırıla bilər.

Y.E.Bertelsin ölümündən dərhal sonra elmi ictimaiyyət onun irsini nəşr etmək qərarına gəlir. Təəssüf ki, alimin, bütün ömrü boyu üzərində işlədiyi “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi” əsəri tamamlanmamışdı. Bundan əlavə, böyük elmi maraq kəsb edən bir sıra çap olunmamış əsərləri də qalmışdı. Odur ki, redaksiya heyəti cildlərə daxil ediləcək əsərləri elə bir ardıcılıqla düzməyi qərara aldı ki, nəşr olunmamış əsərlər mümkün qədər tez işıq üzü görsün. “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi”nin yarımçıq qalmış fəsillərini daha əvvəllər çap edilmiş və alimin fikrincə, geniş ümumiləşdirmələr üçün baza rolunu oynayacaq tədqiqatları ilə tamamlayan bu nəşr isə bütövlükdə sanki onun xronoloji davamı idi.

Bunu nəzərə alaraq “Seçilmiş əsərlər”in birinci cildinə “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi”nin çap olunmamış fəsilləri daxil edilmişdir. 1962-ci ildə nəşr olunan və “Nizami və Füzuli” adlanan ikinci cildə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına aid böyük monoqrafiya, həmçinin Nizami və Füzuliyə həsr olunmuş məqalələr yer almışdır. Üçüncü cild “Sufizm və sufi ədəbiyyatı” adlanır və 1965-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu cild sufizmə, sufi terminologiyasına aid əsərləri və ayrı-ayrı sufi şairlərə həsr edilmiş məqalələri əhatə edir. Cildə həmçinin alimin əvvəllər çap edilməmiş bir sıra əsərləri də dərc olunmuşdur. 1988-ci ildə “Seçilmiş əsərlər”in son – beşinci cildi – “İran ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixi” çapdan çıxdı. Kitabın adından da göründüyü kimi, o, iranşünaslığa aid

əsərlərin toplusudur. Bu əsərlərin mövzu əhatəsi olduqca genişdir. Onların bəziləri ilk dəfə idi ki, dərc edilirdi.

Əlişir Nəvai yaradıcılığı 1965-ci ildə nəşr olunmuş “Nəvai və Cami” adlı dördüncü cildə təqdim edilmişdir. Cildə alimin artıq əvvəllər nəşr olunmuş və geniş elmi dairələrdə maraqla qarşılanmış “Nəvai” (Moskva, 1948) və “Cami” (Cami, 1949) monoqrafiyaları, həmçinin hər iki mütəfəkkirin yaradıcılığına aid o zamanadək işıq üzü görməmiş ayrı-ayrı məqalələr də daxil edilmişdir.

Beləliklə, tərtib olunmuş cild Orta Asiya xalqlarının XV əsr ədəbi həyatının geniş mənzərəsini əks etdirirdi. Burada həmçinin tacik və özbək xalqlarının sıx qarşılıqlı ədəbi əlaqələri də işıqlandırılmışdı. Mühüm bir məqam da o idi ki, cildə “Fars-tacik ədəbiyyatı tarixi”nin sonuncu fəsilərində yer alacaq əsərlər daxil edilmişdi.

Y.E.Bertels Əlişir Nəvai irsinin tədqiqinə çox böyük diqqət və həssaslıqla yanaşırdı. Onun elmi araşdırmaları və nailiyyətləri ilk növbədə ciddi mətnşünaslıq işinə əsaslanırdı. Alim yazırdı ki, “ədəbi abidənin nəşri – mexaniki və sırf texniki iş deyildir. Bu, mürəkkəb tədqiqat işinin xüsusi bir növüdür. Bu işə başlamazdan əvvəl nəşr olunan müəllifi öyrənməyə çalışmaq, onun ədəbiyyat tarixindəki yerini və hazırlanan əsərin onun yaradıcılığındakı yerini müəyyənləşdirmək lazımdır, həmin müəllifin leksikası haqqında, ona xas üslub barədə təsəvvür əldə etmək gərəkdir. Filoloq həm tarixçi, həm ədəbiyyatşünas, həm də dilçi olmalıdır; zəruri biliklərə yiyələnməsə, onun əsəri əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edilmiş olacaq” [4, s.242].

Alimin ən böyük xidmətlərindən biri də 1930-cu ildə Səmərqənddə Əlişir Nəvai “Xəmsə”sinin qədim əlyazmasını tapmasıdır. Onun fikrincə, sözügedən əlyazma “sanki avtoqraf təsiri bağışlayır: burada mətn ilk dəfə müəllifin dilindən səsləndiyi şəkildə verilmişdir” [2, s.453]. Bu əlyazmasının əsasında Nəvainin “Beş poema”sının həqiqi mətnini “onun bütün füsunkarlığı və zənginliyi ilə” bərpa etmək mümkün olmuşdur [2, s.453].

Nəvainin poetik sənətkarlığının tamamilə orijinal və özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edən ilk Avropa alimlərindən biri də Y.E.Bertelsdir. O yazırdı ki, “Nəvai poemaları Nizami poemalarının təkrarı deyildir. İki şairdən hansının daha yaxşı olduğunu söyləmək cəfəngiyyatdır. Onların hər biri öz dövrü üçün ədəbi sənətkarlığın ən yüksək zirvəsi olmuşdur. Böyük özbək şairi qarşısına olduqca yüksək vəzifə qoymuşdur. Nəvai dünyanın ən böyük şairi ilə yanaşı dayanmaq istəmişdir. Sənətkarın öhdəsindən gələcəyi çətinlikləri nəzərə alsaq, bu, son dərəcə cəsarətli fikir idi. Lakin onun qüdrətli istedadı bütün maneələri dəf etməyi bacardı və o, fəth etdiyi yerə haqqı olduğunu qəti şəkildə sübut etdi” [2, s.441].

Y.E.Bertels Əlişir Nəvainin “Lisanüt-teyr” və Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərlərini diqqətlə müqayisə edərkən, özbək şairinin əsərindəki hekayələrin 81%-nin onun orijinal təfəkkür məhsulu olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Alim çox doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu, “mövcud materialdan orijinal əsər yaratmaq qabiliyyətinə malik böyük söz ustadının əsəridir. Lakin bu bədii istedadla yanaşı, biz böyük həyatı təcrübəsi olan, yüksək təhsilli və bizim üçün daha dəyərlisi, ətrafındakı insanlara qarşı büsbütün sevgi ilə dolu və məhz bu sevgi nəminə onların bütün nöqsanlarını bağışlamağı, unutmağı bacaran genişürəkli insanı da görürük” [5, s.83].

Y.E.Bertels müqayisəli təhlil üzrə araşdırmalarını davam etdirərək Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əlişir Nəvai qələmlərinə məxsus “Leyli və Məcnun” poemalarını qarşılaşdırmışdır. Üç poemanın diqqətli və incəliklərinədək müqayisəsi alimə Nəvainin hətta məsnəvinin əsas ideyasının seçimində də tamamilə orijinal olmasına dair nəticə çıxarmağa əsas vermişdir: “Nəvai qədim əfsanəni bəlli bir məqsəd üçün istifadə etmişdir: qəlbi həyat eşqi ilə dolu, arzu-istəkləri zərrə qədər də nəzərə alınmadan ailə qurmalı olan, adət-ənənələrin öz arxasınca sürüklədiyi gənclərin faciəsini göstərmək. Fikrimizcə, Nəvainin poemasının əsasında dayanan ideya, əsas “məzmun” da məhz budur” [2, s.430].

Y.E.Bertels Qərbi Avropa şərqşünaslarının Nəvai yaradıcılığının tərcümələrdən ibarət olmasına dair fikirlərini “cəfəngiyyat” adlandırırdı. Alim hesab edirdi ki, onlar nəinki Şərqdəki ədəbi prosesin bütün inkişaf yolunu anlamamış, hələ üstəlik və daha pisi “bu inkişafı anlammaq” istəməmişlər [2, s.431].

Nəticə / Conclusion

Elm daima inkişafdadır. Nəsillər bir-birini əvəzləyir. Sabah yeni alimlər nəsli yetişəcək. Onlar elmdə özlərinin yeni sözlərini deyəcəklər. Lakin elə alimlər var ki, əsərləri heç vaxt dəyərdən düşmür, onların elmə verdiyi töhfələr qədərbilən varislər tərəfindən hər zaman xatırlanacaqdır. Y.E.Bertels də belə alimlərdəndir. Və çox təqdirəlayiqdir ki, böyük alim dahi şairlə qarşılaşmış və onun yaradıcılığının gerçək əhəmiyyətini bütün dünyaya göstərmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. V.Zaxidov. Alisher Navoi. V: Alisher Navoi. Poemi. İzd-vo "Xud. Literatura", Moskva, 1972.
2. E.E.Bertels. İzbranniye trudi. M., "Nauka", 1965. T.4: Navoi i Djami.
3. E.E.Bertels. Literatura na persidskom yazike v Sredney Azii. «Sovetskoye Vostokovedeniye», t. V, 1948.
4. E.E.Bertels. Voprosi metodiki podgotovki kriticheskix izdaniy klassicheskix pamyatnikov literaturi narodov Blijnego i Srednego Vostoka. Pervaya vsesoyuznaya konferensiya vostokovedov. Tezisi dokladov i soobsheniy, Tashkent, 1957.
5. E.E.Bertels. Navoi i Attar. Mir-Ali-Shir: sb. k pyatisotletiyu so dnya rojdeniya. L.: İzd-vo AN SSSR. 1928.

Вклад Евгений Бертельса в изучение творчества Алишера Навои

Елена Теер

Доктор философии по филологии, Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: helenateer@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается проблема изучения творчества выдающегося поэта и государственного деятеля Алишера Навои. Алишер Навои большой тюркский поэт XV века. Главные свои произведения он написал на литературном чагатайском языке, на развитие которого оказал большое влияние. Советский востоковед Евгений Эдуардович Бертельс был одним из ведущих исследователей творчества Навои. Е.Э.Бертельс был видным советским востоковедом. Его научная деятельность связана с изучением жизни и творчества многих персидских и тюркских поэтов. Творчеством Навои он занимался 40 лет. Написал большую монографию и множество статей, посвященных Навои. Одним из первых европейских ученых заявил о совершенно оригинальном, не подражательном характере творчества этого выдающегося узбекского поэта. После его смерти все его труды были опубликованы.

Ключевые слова: Навои, Бертельс, русское востоковедение, азербайджанское литературоведение, сравнительное литературоведение